

УДК; 087.2. Лотоцький «кін.18/пер.трет.19»

Т.І. Ковтун
(м. Умань)

ДО ПРОБЛЕМИ ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КНИГИ ДЛЯ ДІТЕЙ (кінець XIX – перша третина XX ст.) (НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ ОЛЕКСАНДРА ЛОТОЦЬКОГО)

У статті досліджуються проблеми українського книговидавництва для дітей, особистий внесок і роль у їх подоланні Олександра Лотоцького. За хронологічним принципом (видання літератури до 1917 р., під час та у перші роки після української революції 1917–1920-х рр. та на еміграції) авторка згрупувала три основних проблемно-тематичні блоки і подала розгорнуту картину навколо проблем видання книжок для дітей в Україні протягом значного історичного періоду.

В статье исследуются проблемы украинского книгоиздательства для детей, личный вклад и роль в их решении Александра Лотоцкого. За хронологическим принципом (издание литературы до 1917 г., во время и в первый годы после украинской революции 1917–1920-х гг. и на эмиграции) автор сгруппировала три основные проблемно-тематические блоки и подала развернутую картину проблем издания книг для детей в Украине на протяжении значительного исторического периода.

In the article the problems of Ukrainian children's book printing are examined, the contributions and role of Oleksandr Lototskyj in solution of these problems are concretized. According to chronological principle (book printing before 1917, in time of the Ukrainian revolution 1917–1920 and during the early years after it, in emigration) the author groups three main ranges of issues and presents the large-scale picture of children's book printing in Ukraine during the long historical period.

Рівень успішності у вирішенні проблеми видання книг в усі часи й для будь-яких політичних устроїв і систем був лакмусовим папірцем для визначення державної волі, уваги домінуючої ідеології до толерантності у розв'язанні національних питань, виявом демократизму в ставленні до культурних потреб окремих націй та, врешті, розуміння й передбачуваності свого майбутнього як повноцінних цивілізованих країн.

Українці, як ніякий інший народ, протягом усієї своєї історії відчували на собі брутальну несправедливість щодо ускладнення друку книг рідною мовою. Своїми забороняючими указами царський уряд однозначно нехтував право повноцінної, проте змаргенолізованої внутрішньою політикою імперії нації на власну літературу. Особливі перестороги стосувалися існування дитячої книги українською мовою. Адже імперські ідеологи добре розуміли, що через неї закладалися основи такого небажаного для них національного виховання, розгортання відповідних рухів тощо.

З точки зору ідеології національно-визвольної боротьби (з кінця XIX ст. до подій 1917 р.) організація і видання українських книг для дітей розглядалися:

- як виразний акт опору царській політиці;
- як один із способів самореалізації діяльності українських культурних осередків через реалізацію видавничих планів;

- як демонстрація через друк книг одного з рівнів духовних надбань українців;
- як демонстрація достоїнності й рівності серед інших національних культур у Російській імперії;
- як можливість зберегти кращі українські твори;
- як можливість дієвого поширення української літератури на теренах Російської імперії;
- як найдієвіший елемент національного виховання серед дітей та дорослих;
- як ризиковий, проте особистісний свідомий вибір окремих українських діячів;
- як оригінальний вираз українськими меценатами своїх національних інтересів.

Петербурзька доба (як зазначав Василь Швидкий)¹ життя і діяльності Олександра Гнатовича Лотоцького (1900–1917 рр.) була насичена справою підготовки й видання книг для дітей. Значна частина митарств припадала на отримання дозволів у цензурному комітеті на друк останніх, котрі готувалися київськими колегами О.Лотоцького чи видавцями з інших міст малоросійської України. Окрім того, він і сам готував тексти дитячих книжок, зокрема для своїх дітей². Усі свої відповідні твори Олександр Гнатович підписував лише одним псевдонімом «Білоусенко»³.

Згодом у споминах «Сторінки минулого» він це аргументував так: «Сучасного читача може здивувати, чому се я так багато колись присвячував увагу, а тепер так широко розвожуся над справою дитячої лектури. По суті речі се була після мертвої доби цензурного гніту одна з актуальніших проблем того часу – проблема національного виховання дітей. А до того мене, як і моїх співробітників на тому ж полі, праця над лектурою для дітей, тою лектурою, що головне своє джерело мала в творчості народній, найбільш натурально зв'язувала з психологією рідного народу, з самою його душею та давала нам, одірваним від рідної землі, ті солодкі переживання національного чуття, що живлять дух та не дають занепасти на чужині»⁴. Так, за браком дитячих українських книжок з-під пера Олександра Гнатовича почали виходити переклади, відредаговані твори відомих письменників, фольклорні матеріали й невеликі авторські тексти, складені спеціально для самоосвіти його дітей – Оксани та Бориса. Вони і заклали основу майбутніх загальновідомих збірок, які багато десятиліть прислужувалися юним українцям. Серед них «Три поросяти» (переклад з німецької) й збірка казок «З народного поля», для упорядкування котрої багатий пісенний матеріал був запозичений з етнографічних збірників, а фольклорний – записувався безпосередньо О.Лотоцьким ще в студентські роки. Збірка постійно поповнювалася, поділяючись за окремими темами та книжками. Олександр Гнатович справедливо вважав, що у народних піснях і переказах є багато матеріалу такого педагогічного значення, що з ним важко рівнятися навіть письменницьким творам. Вони містять цікаві драматичні моменти, які дозволяють створювати цілісні сюжети. На думку Дмитра Чередниченка, так з'явилися оповідання «Ходить сон коло вікон», «Сон літом», «Ладу-ладусі», «Як діти гулялися», котрі ввійшли до збірки⁵.

Непересічною подією у розвитку української дитячої літератури стала поява книги-читанки О.Лотоцького «Вінок»⁶, робота по складанню якої була розпочата ще в київському гурті учасників видавництва «Вік» (1894–1919 рр.). Збірка була видана коштом столичного «Благодійного товариства видання загальнокорисних та дешевих книг» (далі – «Благодійне товариство»), де Олександр Гнатович займав пост заступни-

ка його голови й тому спромігся на додаткові кошти оформити її 120-ма ошатними малюнками.

Після 1905 р., коли були частково зняті основні цензурні заборони, він приступив до більш розширеного доопрацювання читанки, присвячуючи цьому весь вільний від службової та громадської роботи час. У матеріалах архіву Лотоцьких із фондів ЦДДА України в м. Києві (Ф. 1225) міститься папка з великою кількістю чернеткових записів. Це переписані рукою упорядника твори народної творчості (казки, пісні), праці українських авторів (оповідання, вірші)⁷, котрі він планував долучити до оновленого «Вінка». Врешті, підготовлений за п'ять років обсяг читанки зріс настільки, що «Благодійне товариство» вже не у силі було її публікувати. Друге видання останньої погодився друкувати відомий московський видавець І.Ситін. У 1911 р. оновлений «Вінок» вийшов у світ розміром більш як 500 сторінок і з багатьма ілюстраціями⁸. До книги ввійшли твори українських класиків Т.Шевченка, І.Франка, Л.Українки, О.Кониського, Л.Глібова, Б.Грінченка, М.Грушевського, О.Олеся й багатьох інших. Олександр Гнатович їх спеціально відредагував, довівши до такої літературної форми, яка легко сприймалася маленькими читачами. Власні твори він умістив під псевдонімом «О.Білоусенко» та криптонімами «Л.» і «О. Б.». За своїм змістом «Вінок» являв собою своєрідну енциклопедію, де прилаштовані до дитячого сприймання статті своєю тематикою роз'яснювали навколишній світ⁹. Згодом дослідники високо оцінили цей факт, вважаючи, що О.Лотоцьким в умовах царату була запропонована своєрідна система національного виховання, котра виховувала «активного українця в обставинах неукраїнського світу»¹⁰.

Поряд із хрестоматійним «Вінком» до 1917 р. в Санкт-Петербурзі з'явилися й інші твори для дітей Олександра Гнатовича та гурту його помічників-ентузіастів. На переконання дослідників¹¹, на особливу увагу заслуговує серія недорогих видань «Мальовані казочки» з ілюстраціями В.В.Каррика й Ю.Ю.Павловича¹². Саме невелика ціна книжок дозволяла робити їх збільшеними накладами та уможливлювала доступність для широкого загалу українських читачів. У цій серії друком вийшло 17 книжечок, деякі з них мали наклад у 40–50 тис. примірників¹³. Здебільшого це були популярні й нині казки «Бідний вовк», «Цап та баран», «Пан Коцький», «Рукавичка», «Засць та лев», «Лисичка і рак», «Ріпка», «Солом'яний бичок», «Кривенька качечка», «Коза-Дерева», «Собака та півень», «Івасик-Телесик» й ін. В 1913 р. під назвою «Червона Хусточка»¹⁴ з'явився переклад Лотоцького відомої казки «Червона Шапочка». У серії «Мальовані казочки», дотримуючись того ж стилю, було надруковано популярну біографію Кобзаря («Життя Т. Шевченка») та вибірку з його поезій «Кобзарик», буквар з читанкою («Читанка») і збірку різдвяних колядок з нотами («Колядничок»). Окремо вийшла віршована п'єса за сюжетом казки «Колобок» з малюнками Е.Е.Ессена й нотами П.О.Балицького¹⁵. Її було відзначено схвальними рецензіями на сторінках московської «Украинской жизни»¹⁶ та київського «Книгаря»¹⁷. Крім недорогих видань, видавці спромоглися і на розкішний художній друк казки «Коза-Дерева», до котрої Юрій Павлович¹⁸ намалював не лише ілюстрації, а й самий текст від руки¹⁹. Книга була видана великим форматом і своєю художньою якістю перевершила всі тогочасні видання для дітей.

З бурхливим перебігом політичних подій революції 1917 р. Олександр Гнатович знову повертається до започаткованої видавничої справи. В період відкритої боротьби

за політичну незалежність та утвердження української державності організація і видання українських книг для дітей вбачалася:

- як можливість використати наданий історією час для публікації й поширення української книги;
- як найдієвіший інструмент виховання національно свідомих українців;
- як демонстрація уваги нової влади до проблеми друку українських книг;
- як можливість видати заборонені попереднім режимом кращі зразки національно корисних книг;
- як можливість створити нові, актуальні у час становлення національної держави тематичні напрямки підготовки дитячих книжок;
- як можливість заявити про себе значної когорти українських письменників – відомих та початківців (як дитячих).

Вже в нових історичних умовах знову постало питання перевидання «Вінка». Після повернення до Києва у 1917 р. О.Лотоцький очолив київську «Просвіту». Як відомо, одним із пріоритетних напрямків цієї організації була підтримка національного книговидання, зокрема літератури для дітей. Окрім того, Українська Центральна Рада призначила його генеральним писарем в уряді Дмитра Дорошенка. Отже, сполучаючи вигідні можливості від цих посад, Олександр Гнатович спромігся на нові видавничі проекти. Відредаговану у чотирьох частинах і значно розширену книжку 1918 р. опублікували спільними зусиллями полтавська «Спілка споживчих Ттвариств»²⁰ та київське видавництво «Криниця»²¹ накладом 300 тис. примірників (!)²². На цю подію схвальною рецензією у київському «Книгарі» відгукнулася відомий педагог Софія Русова²³.

Борис Гошовський зазначав, що в найважчий для України час під гнітом царату О.Лотоцький ясно вбачав її майбутню долю. Виданням «Вінка» він «поклав не що інше, а фундамент під будову української справи, що зокрема виявилось у часі Державності 1917–1919 рр., коли ця книга-хрестоматія стала *першою книгою* [виділено – Т.К.] навчання й виховання в українських родинях і школах»²⁴.

Крім того, у складний революційний час, коли унеможливилось перевидання повного «Вінка», Олександр Гнатович спромігся публікувати його окремі частини. В Києві 1918 р. тією ж «Криницею» друкуються читанки «Було колись: Читанка з поля історії. Частина перша»²⁵, «Баю-баю: Читанка для маленьких»²⁶ та «Весна»²⁷, котрі також отримали позитивні рецензії на сторінках «Книгаря». Будучи визначним дослідником церковної історії й права, О.Лотоцький зробив переклад Старого і Нового Заповітів для дитячого читання у вигляді книжки «Життя Ісуса Христа» (1918 р.)²⁸.

Після виїзду на еміграцію (1920 р.) у літературній творчості Олександра Гнатовича національний момент набув особливо загостреного значення. За доби перебування провідних культурних діячів та національного уряду в екзилі (1920–1930-ті рр.) організація й видання українських книг для дітей розглядалися:

- як вираз національної ідентичності українців на тлі різноголосі Європи;
- як можливість через цю діяльність зберегти національні культурні надбання, зокрема мову;
- як зусилля українських еміграційних осередків навколо видання дитячої літератури, котрі уможлилювали об'єднання інтересів різних політичних течій і партій;

– як те, що талановиті, національно свідомі, але розрізнені в умовах еміграції діячі через участь у роботі навколо дитячої літератури мали можливість хоч у такий спосіб зберегти свою національну самобутність та митецьку індивідуальність;

– як те, що дитяча книга – один з атрибутів національної приналежності – передавалася молодим наступникам, які мали виростати українцями, але поза своїх теренів.

Глибоке розуміння О.Лотоцьким складних умов культурно-національного життя українців за кордоном примусило його більш цілеспрямовано творити в галузі літератури для дітей. Дослідник його творчості Швидкий справедливо відмічав, що, на перший погляд казковий сюжет творів увібрав усю силу національного почуття Олександра Гнатовича; через них він передав щиру любов і шану до рідного слова. Як не дивно, сюжети для своїх казок прийшли до автора, здавалося б, у не відповідних для цього обставинах, а саме... в Константинополі²⁹. «Я у ті крадені години пізньої ночі, – згадував О.Лотоцький, – писав оповідання для дітей з світу звірячого – в тому світі відносини виглядали шляхетніше, ніж у царгородських стінах з добровольцями (мається на увазі білогвардійське офіцерство – примітка Т. К.)»³⁰. Так, 1921 р. в львівському видавництві «Світ дитини» вперше вийшла у світ збірка «Пригоди вовканеситого»³¹, до котрої він зібрав численні «вовчі пригоди» з народних казок й оповідання найкращих авторів, зокрема байкаря Леоніда Глібова. Як згадував Марко Антонович, через скрутні часи книга мала невисокий поліграфічний рівень, видана на обгортковому папері, малюнки були не надто ясні, зокрема на обгортці ледве що можна було розпізнати, проте поряд із дитячою п'єсою О.Олеся «Івасик-Телесик» вона залишалася улюбленою книжечкою для багатьох юних українців³². Ця книга була одним із небагатьох довоєнних видань, котрі користувалися любов'ю дітвори; згодом, у Львові 1937 р. її було перевидано³³.

В 1925 р. видавництво «Світ дитини» продовжило започатковану справу низкою видань окремих творів для дітей Олександра Гнатовича, більша частина яких написана була ще в Санкт-Петербурзі та вміщена у «Вінку». На особливу увагу заслуговують збірки «Безконечні казочки», «Веселі танці», «Весняні забави», «Гоп-гоп», «Гулянки», «Дорога могила», «Ладу-ладусі», «Сон», «Сон літом», «Сестра», «Ходить сон коло вікон», «Понад рідним краєм». Згодом виходять оповідання «Пташині гостини» (1928 р.) і «Галя» (1934 р.). Серія львівських видань «Дитяча бібліотека» в 1928 р. збагатилася новими збірками казок О.Лотоцького «Лисичка-сестричка» (кн. 80)³⁴ та «Зайчик-побігачик» (кн. 83)³⁵; обидві були прорецензовані на сторінках паризького «Тризубу» Зінаїдою Мірною³⁶.

Для використання євангельських сюжетів в учбовому процесі Олександр Гнатович також підготував підручники з біблійної історії, основ християнської моралі й церковного життя: «Біблійна історія Старого Заповіту»³⁷ (котра мала і друге видання у Львові 1926 р.)³⁸ та «Біблійна історія Нового Заповіту» (два наклади)³⁹, які були видані 1923 р. львівською видавничою спілкою «Відбудова». Ці книги мали надто конспективний характер, тому автор пізніше доопрацював їх, збільшивши текст майже втричі. Він напрочуд вдало підібрав матеріал із Старого та Нового Заповітів, передавши основний зміст та сюжети Біблії дохідливо і гранично ясно, що стало запорукою її широкого використання в навчальному процесі. Згодом у варшавській Синодальній друкарні з благословення митрополита Діонісія 1927 р. вийшли окремим друком «Старий

Заповіт: Біблійна історія для шкіл середніх» (видання перше)⁴⁰ й «Новий Заповіт: Біблійна історія для шкіл середніх»⁴¹ (видання друге; перше видання – Варшава, 1923 р.)⁴². Підручник «Наша віра (Короткий катехізис)» також був виданий двічі в Львові протягом 1924 р.; наступне його видання здійснене заходами Української православної церкви в США під назвою «Наша віра: Короткий катехізис православної віри» (1956 р.).

Пізніше у Варшаві колектив авторів на чолі з О.Лотоцьким значно вдосконалив текст першого видання і 1938 р. випустив цю книгу під назвою «Катехізис: Підручник для семикласових початкових шкіл», котра дає загальне знання Закону Божого, містить пояснення основних християнських догматів, відомості про три іпостасі Святої Трійці, церковні таїнства та символ віри. Методологічна побудова підручників залишає їх актуальними і в наш час, вони надзвичайно корисні у виховному плані: всі оповідання несуть у собі певну мораль, містять приклади добродійства й стверджують думку про неминуче покарання злих учинків. На визнання високого національно-виховного значення літературної творчості Олександра Гнатовича нашими сучасниками ці праці 1993 р. вийшли у київському видавництві «Либідь»⁴³. Варто погодитися з думкою Василя Ульяновського, що особливе значення в наш час має не лише знання основ віри та виховання християнської моралі, а й елементарне розуміння храмового дійства. Саме тому до серії видань «Либеді» було включено також підручник «Наука про Службу Божу» (1993 р.), котрий створювався у Варшаві за участю О.Лотоцького і був апробований спеціальною комісією під керівництвом Діонісія – митрополита варшавського й усієї Польщі⁴⁴.

Непевність політичної ситуації в середині різноманітних українських еміграційних осередків ускладнювала культурно-освітню роботу серед їх молодого покоління. І вже втретє свідомо громадськість повернулася до питання перевидання лотоцького «Вінка», як кращого зразка першої книги для навчання та виховання дітей у національному дусі поза українськими теренами. В 1926 р. на це спромоглося празьке видавництво «Полум'я», оздобивши її чудовими малюнками Катерини Антонович⁴⁵. Сприяв цьому й багатолітній співробітник Олександра Гнатовича, колега у подоланні петербурзьких цензурних заборон і видавничих перипетій Максим Сливінський, котрий мешкав тоді в Чехословаччині. Празьке видання було спеціально підготовлено й мало два томи. Перший був розрахований для початкового навчання і складався з букваря «Віночок» та першої частини читанки «Вінок»⁴⁶, а другий вміщував його другу частину⁴⁷. Іншою особливістю видання було те, що, заощаджуючи місце на сторінках для максимального їх наповнення матеріалом, О.Лотоцький публікував вірші на кшталт прозових рядків. Борис Гошовський справедливо вважав, що «Вінок» поруч із «Молодою Україною» Олени Пчілки став основою національного виховання молодих українців. Він ще не раз перевидався за кордоном, а з набуттям незалежності уможливилося його видання і в Україні. Ошатно оформлену графікою Миколи Компанійця, з необхідними примітками й поясненнями книжку випустило 1998 р. найвідоміше в державі видавництво літератури для дітей «Веселка»⁴⁸.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що виокремлені три різні проблемно-хронологічних блоки (діяльність в умовах царату, протягом короткого періоду української державності та праця на еміграції) мають деякі спільні риси:

- звернення політичних і культурних діячів до проблем видання дитячої літератури – це вираз тягlosti процесу ствердження культурних набутків нації, демонстрація перед іншими народами національної гідності;
- існування та поширення дитячої книги рідною мовою є найдієвішим інструментом виховання національно свідомих українців;
- не зважаючи на різні історичні умови, увага держави, її структур до видання книжок для дітей завжди мала політично об'єднуючий характер;
- зусилля національно свідомих діячів навколо видання української книги дали можливість зберегти національну ідентичність нації.

Доклад чималих зусиль для цього й Олександр Гнатович Лотоцький.

¹ Швидкий В. Петербурзька доба О.Г.Лотоцького (1900–1917 рр.): заходи на послаблення цензурних заборон // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика / Збірник статей. – К., Інститут історії України НАН України, 1999. – Випуск 3. – С.67–92.

² Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІА). – Ф. 1225. – Оп. 1. – Спр. 42–43.

³ Псевдонім обрано на згадку від дитячих років, які провів Лотоцький у с. Білоусівці на Вінниччині.

⁴ Лотоцький О. Сторінки минулого. Частина третя / Видання Науково-Богословського інституту УПЦ у США, 1996. – С.200.

⁵ Чередниченко Д. Пам'ять роду людського // Вінок: Читанка для молодших школярів / Упорядкував О.Лотоцький. – Київ., 1998. – С.11.

⁶ Вінок: Читанка (з 120 малюнками) / Уложив О. Білоусенко. – Санкт-Петербург, 1905. – 192 с.

⁷ ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1225. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 4–6 зв.

⁸ Вінок: Читанка з 100 малюнками. Відділи: Серед маленьких дітей; Що живе на світі; Що росте; Од льоду до льоду; Серед людей (розум; праця; правда; рівність, братерство; рідне); Бог і люде. – Москва., 1911. – 506 с.

⁹ ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1225. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 3.

¹⁰ Гошовський Б. Вступне слово // Лицар правди і обов'язку: Збірник присвячений пам'яті проф. Олександра Лотоцького-Білоусенка. – Торонто, Нью-Йорк; 1983. – С.9.

¹¹ Швидкий В.П. О.Г.Лотоцький-Білоусенко як дитячий письменник // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика / Збірник статей. – Випуск 4. – К., 2001. – С.113.

¹² Мальовані казочки: Читанка. – 1914. – 16 с.

¹³ Лотоцький О. Сторінки минулого. Частина третя / Видання Науково-Богословського інституту УПЦ у США, 1996. – С.197.

¹⁴ Червона хусточка: Казка. – 1913. – 16 с.

¹⁵ Колобок: Співана казочка на три дії (Завів на голос П. Б.; 3 малюнками Е. Е.). – Петроград, 1916. – 32 с.

¹⁶ [Рец.:] Л. Б. // Украинская жизнь. – 1916. – № 1. – С.98.

¹⁷ С.Русова; Д. Ревуцький; М. Бурачек // Книгарь. – 1917. – № 3. – Ст. 137–138.

¹⁸ Павлович Георгій Георгійович (1872, Київ – помер 13.IX.1947, Київ) – український художник-етнограф (Див: Іващенко-Дзвінковий Г.Л. Нехай козириться! Гральні карти в історичному і культурному контекстах. – Дніпропетровськ, 2004. – С.167–168; Словник художників України. – К., 1973. – С.83).

¹⁹ Зайцев П.О. Г.Лотоцький. (В десятиліття смерті) // Українське слово: Український тижневик англійської зони. – Бльомберг (Німеччина), 1949. – Рік II. – Ч. 42 (77). – С.23 жовтня. – С.2.

²⁰ Вінок: Уложив *О. Білоусенко*. – 3-тє видання з малюнками, перероблене і значно розширене. – Полтава, 1918. – Читанка перша – 192 с. (Хрестоматія для дітей молодшого віку); Вінок: Уложив *О. Білоусенко*. – Полтава, 1918. – Читанка друга, частина перша – 118 с.; Вінок: Уложив *О. Білоусенко*. – Полтава, 1918. – Читанка друга, частина друга.

²¹ Вінок: Уложив *О. Білоусенко*. – К., 1918. – Читанка друга, частина третя. – 288 с.; [Рец.:] *Ревуцький Д.* Читанка для школи: (Огляд) // Книгарь. – 1919. – № 18. – Лютий. – Ст. 1115.

²² Домовини св. п. Лотоцьких // Svoboda: The Ukrainian Weekly. – Джордж Сіті (США), 1971. – № 188. – 9 жовтня. – С.4.

²³ [Рец.:] *Русова С.* // Книгарь. – 1918. – № 15. – Ст. 903–904.

²⁴ *Гошовський Б.* 100% на Гарвард плюс 5% на фундамент Гарварду // Америка. – 1971. – 4 травня. – С.3; *Його ж.* 100% – на дах і мури плюс 5% – на фундамент // Наша мета. – 1971. – 15 травня. – С.2.

²⁵ Було колись: Читанка з поля історії. Частина перша / Уложив *О. Білоусенко*. – К., 1918. – 173 с.+III; [Рец.:] *Романовський М.* // Книгарь. – 1919. – № 22. – Ст. 1478–1479.

²⁶ Баю-баю: Читанка для маленьких. – К., 1918. – 158 с.; [Рец.:] *Страшкевич В.* // Книгарь. – 1919. – № 28. – Ст. 1934–1935.

²⁷ Весна: Читанка для маленьких дітей. – К., 1918. – 62 с.; [Рец.:] *Страшкевич В.* // Книгарь. – 1918. – № 28. – Ст. 1934–1935.

²⁸ Життя Ісуса Христа. (Земне життя Господа Ісуса Христа) / Уложив за Євангелієм *О. Білоусенко*. – К., 1918. – 124 с.; [Рец.:] *Ходзицький О.*, свящ. // Книгарь. – 1918. – № 9. – Ст. 542–544.

²⁹ *Швидкий Василь.* Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890–1939-ті рр.) / Монографія. – К., 2002. – С.202.

³⁰ *Лотоцький О.* В Царгороді. – Варшава, 1939. – С.132.

³¹ Пригоди Вовка-Неситого: Казка. – Л., 1921. – 67 с.

³² *Антонович М.* Жмут споминів // Лицар праці і обов'язку. Збірник присвячений пам'яті проф. Олександра Лотоцького-Білоусенка. – Торонто; Нью-Йорк, 1983 – С.71.

³³ Пригоди Вовка-Неситого: Казка. – Видання друге. – Л., 1937. – 50 с.

³⁴ Лисичка-сестричка: Казка. – Л., 1928. – Кн. 83. – 70 с.

³⁵ Зайчик-побігачик: Казка. – Л., 1928. – Кн. 83. – 70 с.

³⁶ [Рец.:] *З. М.* // Тризуб. – Париж, 1928. – № 50 (156). – С.45–46.

³⁷ Біблійна історія Старого Заповіту. – Л., 1923. – 44 с.

³⁸ Біблійна історія Старого Заповіту. – Наклад другий. – Л., 1926. – 47с.

³⁹ Біблійна історія Нового Заповіту. – Л., 1923. – 60 с.; Біблійна історія Нового Заповіту. – Л., 1923. – 55 с.

⁴⁰ Старий Заповіт: Біблійна історія для шкіл середніх. – Видання перше. – Варшава, 1927. – 159 с.

⁴¹ Новий Заповіт: Біблійна історія для шкіл середніх. – Видання друге. – Варшава, 1927. – VI+159 с.

⁴² Новий Заповіт: Біблійна історія для шкіл середніх. – Варшава, 1923. – 153 с.

⁴³ Старий Заповіт: Біблійна історія. – К., 1993. – 160 с.; Новий Заповіт: Біблійна історія. – К., 1993. – 144 с.; Катехізис. – К., 1993.

⁴⁴ *Ульяновський В.І.* Олександр Лотоцький: Дорога до Храму // Білоусенко О. Старий Заповіт: Біблійна історія. – К., 1993. – С.12.

⁴⁵ *Антонович М.* Жмут споминів // Лицар праці і обов'язку. – С.70.

⁴⁶ Віночок: Буквар; Вінок: Перша читанка. – Прага, 1926. – 44 с.+62 с.; [Рец.:] *І.З.* «Віночок» і перша читанка «Вінок» *О. Білоусенка* // Тризуб. – Париж, 1927. – № 1 (59). – С.28.

⁴⁷ Вінок: Друга читанка. Видання 4-те з малюнками. – Прага, 1926. – 168 с.; [Рец.:] *Батько* // Тризуб. – Париж, 1926. – № 26–27. – С.47.

⁴⁸ Вінок: Читанка для молодших школярів / Упорядкував *О.Г.Лотоцький*. – К., 1998. – 654 с.